VII. Шляхецкая дэмакратызацыя

VII.1. Беларускі элемент «палітычнага народа»

Як ужо адзначалася, прававыя абмежаванні для праваслаўных падданых Вялікага Княства Літоўскага мелі сілу толькі на тэрыторыі Віленскага і Троцкага ваяводстваў, найвышэйшыя ўраднікі якіх і складалі пярэднюю раду гаспадара. Але ўжо пры Свідрыгайлу, калі праваслаўнае баярства брала самы актыўны ўдзел у палітычным жыцці дзяржавы, насуперак пастанове Гарадзельскага з'езду ў гаспадарскую раду трапіла нямала «схізматыкаў» — князі Глінскія, Хадкевічы, Корсакі, Полазавічы, Друцкія ды іншыя праваслаўныя князі. Каб не страчваць манаполіі на ўладу, паны Літвы дамагліся таго, што і пасля Троцкага прывілею 1434 г. заставаўся часткова актуальны 9-ы артыкул Гарадзельскай уніі, які не дапускаў русінаў да высокіх дзяржаўных пасадаў. Праўда, з сярэдзіны XV ст. на практыцы гэтая пастанова ўжо мала вытрымлівалася. Вядома, напрыклад, што пры Казіміру Ягайлавічу ў складзе паноў–рады знаходзіліся князі Гальшанскія, Глінскія, Астрожскія, паны Вяжэвічы, Сапегі, Няміровічы ды іншыя прадстаўнікі праваслаўнай арыстакратыі. Менавіта пры Казіміру адбыўся радыкальны адыход

ад палітыкі захавання каталіцкага складу палітычнага народа. У інтарэсах цэнтралізацыі і ўмацавання дзяржавы вялікі князь стаў свядома дапускаць русінаў да важных урадаў. Як падлічыў польскі гісторык Ежы Сухоцкі, калі ў 1413—1447 г. сярод 56 родаў, якія мелі найбольшае значэнне ў палітычным жыцці дзяржавы, было толькі 11 праваслаўных (каля 20%), дык у 1447—1492 г. іх удзельная вага павялічылася амаль удвая: з 54 самых уплывовых магнацкіх родаў ужо 20 вызнавалі грэцкую веру, гэта значыць 37%.

Пры сынах Казіміра Ягайлавіча вялікіх князях Аляксандру і Жыгімонту ўдзельная вага некаталікоў, якія атрымлівалі вышэйшыя дзяржаўныя пасады, таксама паступова ўзрастала. Яны прызначаліся ўраднікамі нават на тэрыторыі ўласна Літвы. Так, у Вільні каштэлянам у 1492—1509 г. быў праваслаўны князь Аляксандр Гальшанскі, а ў 1511—14 г. гэтую пасаду займаў знакаміты абаронца праваслаўных князь Канстанцін Астрожскі. У Троках у 1502 г. ваяводзічам з'яўляўся Аляксандр Хадкевіч, а ў 1522—30 г. урад троцкага ваяводы належаў згаданаму ўжо князю Астрожскаму. Праваслаўны пан Солтан Аляксандравіч у 1482—1493 г. з'яўляўся маршалкам гаспадарскім, а ў 1486—1487 г. — гаспадарскім намеснікам у Наваградку, дзе ў 1500—01 г. гэты ж урад займаў Сямён Гальшанскі.

Жыгімонт I Стары. Дрэварыт XVI ст.

У некаторых гарадах Беларусі, прыкладам, у Віцебску і Менску, грэцкага веравызнання трымалася наогул большасць вялікакняскіх намеснікаў. Падскарбіямі пры Аляксандру былі праваслаўныя Храбтовічы і Солтаны, а пры Жыгімонту Старым — русіны Іван Гарнастай і Богуш Багавіцінавіч. Хоць, вядома ж, у

цэлым па дзяржаве каталікі па–ранейшаму дамінавалі на вышэйшых пасадах.

Рэлігійная прыналежнасць паноў і баярства–шляхты мала залежала ад іх этнічнага паходжання. Тэрмін «русін» у XV—XVI ст.

Мірскі замак. Рэканструкцыя М.Ткачова. Мастак Я.Кулік.

быў ідэнтычны азначэнню «грэк», пад якім разумеўся найперш чалавек усходняга веравызнання, і часам не ўтрымліваў ніякага этнічнага зместу. Таму для этнічнай ідэнтыфікацыі таго ці іншага роду важней улічваць не канфесійную прыналежнасць, а генеалагічныя дадзеныя.

Паводле перапісу паспалітага рушання 1528 г. у Вялікім Княстве Літоўскім налічвалася больш за 40 магнацкіх родаў, кожны з якіх меў не менш за 1000 сялянскіх дымоў (тут і далей скарыстоўваем падлікі гісторыка Анатоля Грыцкевіча). Сярод іх было 17 землеўладальнікаў беларускага паходжання (гэта Глябовічы, Корсакі, Зяноўевічы, Багавіцінавічы, Храбтовічы, Сапегі, Ільінічы, Няміровічы, Касцевічы, Кунцэвічы, Салагубы, Стратовічы, Пецькевічы, Лукамскія, Насілоўскія, князь Мікіціні і Аўрамовіч), 18 — літоўскага, 5 — украінскага і 1 — польскага.

Хоць літоўскія паны і не складалі большасці палітычнага народа Вялікага Княства Літоўскага, памеры іх латыфундый намнога пераўзыходзілі зямельныя ўладанні ўсіх астатніх магнатаў. Прыкладам, род Кезгайлаў выстаўляў на вайну ў 1528 г. большую колькасць ратнікаў, чым уся Полацкая зямля, а Радзівілы — прыкладна столькі ж, колькі Ільінічы, Зяноўевічы, Багавіцінавічы, Лукамскія, Стратовічы, Салагубы і Солтаны разам. Латыфундыя літоўскага магната ў сярэднім была ўдвая большай, чым беларускага.

Уся група магнатаў беларускага паходжання ў першай палове XVI ст. саступала ўласна літоўскай і па колькасці, і тым больш па памерах уладанняў на тэрыторыі Беларусі. Самымі буйнымі тут былі латыфундыі слуцкага князя Алелькавіча, князёў Гальшанскіх, паноў Гаштаўтаў ды Радзівілаў. Асновы гэтых латыфундый закладаліся яшчэ пры Вітаўту. Нават Віленскае біскупства атрымала дзве трэці сваіх уладанняў у Беларусі.

Пячатка князя Юрыя Юр'евіча Алелькавіча (1584).

Што да сярэдніх і дробных землеўладальнікаў, дык тут прапорцыі выглядалі інакш. У гэтай групе ў межах Беларусі абсалютную большасць складала шляхта беларускага паходжання. Пры гэтым у заходніх паветах удзельная вага беларускай шляхты часам змяншалася на карысць літоўскай (ад 76 і 86% у Гарадзенскім і Ваўкавыскім паветах да 56 і 61 у Лідскім і Ашмянскім), а ў цэнтры краю, у Падзвінні і Падняпроўі, наадварот, іншаэтнічны элемент сярод шляхты не перавышаў і 5%. Агулам па Беларусі амаль 80% сярэдняй і дробнай шляхты ў сярэдзіне XVI ст. мелі мясцовае паходжанне.

Менавіта структура буйнога землеўладання ў дзяржаве прадвызначала этнічны склад гаспадарскай рады. Паколькі паны літоўскага паходжання ўтваралі аснову арыстакратыі, то яны ж дамінавалі і ў гаспадарскай радзе, бо толькі буйным землеўладальнікам даваліся вышэйшыя дзяржаўныя ўрады (дзяржаўная дзейнасць патрабавала растраты ўласных сродкаў, і малазаможны чалавек проста не мог ёю займацца). Тым не менш, і ўдзел арыстакратыі беларускага паходжання ў гаспадарскай радзе быў даволі значны.

За перыяд з паловы XV да сярэдзіны XVI ст. на вышэйшыя дзяржаўныя пасады Вялікага Княства Літоўскага зафіксавана 90 прызначэнняў. З гэтай колькасці 16 разоў іх атрымлівалі магнаты беларускага паходжання, сярод якіх 14 праваслаўных і 2 каталікі — Глябовічы, Ільінічы, Сапегі, Зяноўевічы, Храбтовічы, Багавіцінавічы, Вяжэвічы, князі Друцкія, Пуцяцічы і Адзінцэвічы, Пецькевічы, Грамыкі, Стратовічы, Саламярэцкія, Копаці і Солтаны (апошнія паходзілі з татарскага роду). Праўда, нават разам з

украінскімі магнатамі (7 праваслаўных і 1 каталік) і 11 землеўладальнікамі, паходжанне якіх дакладна не вызначана, яны не складалі і паловы ўраднікаў, што на працягу стагоддзя ўваходзілі ў гаспадарскую раду. Большую палову вышэйшых дзяржаўных пасадаў трымалі ў сваіх руках літоўцы.

Герб Жыгімонта Аўгуста (1560).

На сярэдзіну XVI ст. гэтыя суадносіны мала, але ўсё ж змяніліся на карысць Русі: беларускім і ўкраінскім магнатам належала прыкладна дзве траціны месцаў у радзе паноў. Так што палітычнае значэнне беларускай грамадскай эліты на працягу XV—XVI ст. паступова ўзрастала. Беларускія прадстаўнікі палітычнага народа хутка зліваліся з літоўскай арыстакратыяй і ўспрымалі Вялікае Княства Літоўскае як сваю дзяржаву. Выхадцы з даўніх праваслаўных родаў усё часцей пераходзілі ў каталіцтва, называлі сябе ліцвінамі (у палітычным сэнсе). У XVI ст. для іх стала звычайным падпісваць акты дзяржаўнага значэння ад імя «nationis Lithwaniae», хоць яны ні мовы літоўскай не ведалі, ні да культуры ўласна літоўскай не належалі. Яскравым прыкладам такіх «ліцвінскіх» родаў можна лічыць Сапегаў, Глябовічаў, Ільінічаў, Солтанаў, Хадкевічаў, Палубінскіх ды сем'і іншых паноў беларуска–ўкраінскага паходжання.

VII.2. Рэформы і ўзвышэнне шляхты

Палітычная сістэма Вялікага Княства Літоўскага ў першай палове XVI ст. яшчэ мала адрознівалася ад дзяржаўнага ладу Маскоўскай дзяржавы. Рэальнае становішча шляхты тут было непадобнае да той праўнай сітуацыі, у якой знаходзілася рыцарства Кароны Польскай. На землях Літвы і Беларусі сацыяльнае і эканамічнае жыццё кантралявала нешырокае кола вялікіх паноў, якія валодалі вялізнымі латыфундыямі і трымалі ў сваіх руках галоўныя дзяржаўныя ўрады. Засілле алігархаў у Вялікім Княстве

асабліва выразна выявілася ў 1530-х г., калі склаўся так званы «трыумвірат» і ў дзяржаве салідарна панавалі найбуйнейшыя літоўскія магнаты — Юры і Ян Радзівілы (адпаведна віленскі кашталян і жамойцкі стараста) разам з віленскім ваяводам і канцлерам Альбрэхтам Гаштаўтам. «Усё прыбралі да рук гэтыя тры, а з імі — ім адданыя. Бязлітаснае тыранства чыняць яны над іншымі. Крык і енкі далятаюць да нябёсаў, справядлівасць загінула», — пісаў пра ўсяўладдзе паноў у Літве сучаснік.

Інакш было ў суседняй Кароне, дзе яшчэ ў канцы XV — першай палове XVI ст. шляхта дамаглася дэмакратызацыі дзяржаўнага ладу і ўмацавала свае пазіцыі. Ужо ў акце Мельніцкага сойма 1501 г., які кіраваўся ідэяй публічнага дабра і суверэннасці права, была абмежавана судовая ўлада караля, яго прэрагатыва прызначаць ураднікаў, і манарх абавязваўся кіраваць з радай сенатараў. З паслоў шляхецкіх соймікаў утварылася пасольская палата (ізба) кароннага сойма, а канстытуцыя *Nihil novi* (1505) узаконіла яе ролю: згода паслоў шляхты стала абавязковай умовай ухвалення кожнай новай пастановы. Сойм 1504 г. забараніў раздаваць панам ва ўладанне дзяржаўныя землі. У 1520-х г. сярэдняя шляхта Кароны ўключылася ў так званы экзекуцыйны рух, што ставіў на мэце поўную рэалізацыю (спаўненне, экзекуцыю) прынятых пастаноў. Сярод галоўных пастулатаў руху было ўраўнанне правоў і абавязкаў заможных родаў з усім рыцарствам, забарона займаць больш за адзін дзяржаўны ўрад, вяртанне магнатамі раздадзеных каралём уладанняў (каралеўшчын), адміністрацыйная, судовая і вайсковая рэформы, змена падатковай сістэмы ды іншыя пераўтварэнні, якія падрывалі аснову магутнасці вялікіх паноў ды

Юры Радзівіл, званы "Геркулесам літоўскім" (1480—1541).

Жыгімонт Аўгуст. Медзярыт невядомага мастака.

забяспечвалі справядлівы, дэмакратычны лад.

Дасягненні кароннага рыцарства сталі добрым прыкладам для шляхты ВКЛ. Атрымаўшы палітычны вопыт дзякуючы ўдзелу ў працы соймаў, яна актывізавалася і ў 1540-х г. таксама ўключалася ў рух за свае правы. Калі за колькі гадоў да таго паслы яшчэ сціпла прасілі гаспадара, каб той кіраваў дзяржавай у згодзе з панамі–радаю, дык пачынаючы з Берасцейскага сойма 1544 г., на якім Жыгімонт Стары перадаваў уладу свайму сыну Жыгімонту Аўгусту, шляхта арганізавана перайшла ў наступ.

Найчасцей шляхта прасіла на соймах вызвалення ад падаткаў, змяншэння судовых і канцылярскіх пошлін, стварэння агульнага выбарнага суда (каб пазбавіць арыстакратыю судовага імунітэту), прыцягнення да земскай службы духавенства і мяшчан, а нават і самога вялікага князя. Яе пастаянныя просьбы складалі цэлую праграму, у якой апрача сацыяльных прывілеяў ставілася і чыста палітычная мэта — пераразмеркаванне рэальнай улады ў Вялікім Княстве на карысць усяго «палітычнага народа». Узорам для пераймання і наследавання былі шляхецкія вольнасці Кароны. Польскі вопыт шляхцічы пазнавалі пад час навучання ў Кракаўскім універсітэце, удзелу ў каронных соймах, праз знаёмства з новымі кнігамі і г.д. Важным пасярэднікам перадачы ідэалаў дэмакратызацыі на Беларусь і Літву выступала Падляшша, землі якога, перададзеныя калісь Ягайлам мазавецкаму князю Янушу, а ў XV ст. вернутыя ў склад Вялікага Княства, здаўна карысталіся польскім правам (Драгічынская і Мельніцкая — яшчэ з часоў Аляксандра, а Бельская — з 1547 г.). Менавіта на прыклад Падляшша спасылалася беларуска–літоўскае рыцарства, калі прасіла ўвесці інстытут шляхецкага суда.

Як помнім, хоць сойм Вялікага Княства фармальна ўжо меў заканадаўчыя функцыі, ён уяўляў з сябе хутчэй пашыраны склад гаспадарскай рады, чым орган рэпрэзентацыі "палітычнага народа", бо, згодна з I Статутам, галоўная роля ў ім належала панам. Таму адной з прынцыповых задач шляхты стала дамаганне абавязковага ўдзелу сваіх паслоў у заканадаўстве, для чаго трэба было дапрацаваць Статут. Упершыню просьба шляхты аб «паправе Статута» прагучала ў 1544 г. на Берасцейскім сойме. Жыгімонт Стары прызнаў просьбу слушнай і распарадзіўся стварыць камісію, якая б ужо на наступны сойм вынесла свае прапановы. Аднак кадыфікацыйныя працы доўга не пачыналіся. Яшчэ і ў 1551 г. на Віленскім вальным сойме станы зноў прасілі, «абы Статут права посполитого земского был поправлен а выдрукован». Тады для гэтай працы была створана спецыяльная камісія з 10 асобаў — пароўну «яко з латинского, так и греческого закону». Ад каталікоў у яе ўвайшлі жамойцкі біскуп Ян Даманоўскі, віленскі канонік Станіслаў Габрыловіч, віленскі войт і сакратар гаспадара Аўгусцін Ратундус, віленскі суддзя Павел Астравіцкі і Марцін Валадковіч. Прозвішчы членаў камісіі ад праваслаўных, на жаль, невядомыя.

Іван IV Жахлівы, вялікі князь (з 1533) і цар маскоўскі (1547—1584).

Адной з мэтаў «паправы Статута», або новай кадыфікацыі права, праведзенай ініцыятываю шляхты праз соймы, было наданне аднолькавага прававога статуса ўсяму шляхецкаму стану. Калі пад час працы над ёй распачалася вайна з Маскоўскім царствам, якая ў сваю чаргу востра паставіла на парадак дня пытанне пра унію з Каронай, аўтары новага кодэкса, імкнучыся стварыць як мага больш дасканалую сістэму права, паклапаціліся і пра тое, каб падвесці законную базу пад самастойнасць сваёй дзяржавы. Усё гэта паўплывала на змест II Статута, распрацаванага на самым высокім на той час узроўні прававой думкі. Новы кодэкс законаў, ухвалены на Віленскім сойме 1565—1566 г., стаў важнай заваёвай шляхты ў яе барацьбе за

дэмакратыю. Другі Статут умацаваў палітычна–прававую суб'ектнасць Вялікага Княства як дзяржавы, дэкларавуўшы прынцып яго тэрытарыяльнай цэласнасці і абавязаўшы гаспадара вяртаць землі, страчаныя хоць калі на карысць Кароны, Мазовіі, Прусіі ці Інфлянтаў. Спецыяльным запісам прэрагатыва ўвядзення і змянення законаў перадавалася толькі вальнаму сойму.

Вайна, распачатая ў 1558 г. маскоўскім царом Іванам IV супраць Інфлянцкага ордэна, стала надзвычай важным фактарам, што паўплываў на далейшае развіццё палітычна–прававога ладу Вялікага Княства Літоўскага. Поспехі маскоўскага войска ў Інфлянтах пагражалі поўным разгромам Ордэна і замацаваннем Масквы на Балтыйскім узбярэжжы. Магістр ордэна Готгард Кетлер прасіў дапамогі ў суседніх дзяржаў. Са свайго боку, Вялікае Княства, Данія і Швецыя імкнуліся дыпламатычнымі сродкамі стрымаць заваяванні Івана IV у Прыбалтыцы. У выніку адпаведных перамоў з магістрам у Вільні было падпісана спачатку пагадненне 1559 г., якое паставіла Інфлянты пад «кліентэлу і пратэкцыю» Жыгімонта Аўгуста, а потым дагавор 1561 г., паводле якога ордэнскія ўладанні ў Інфлянтах перайшлі пад уладу ВКЛ (з 1569 г. яны сталі належаць і Кароне). Аднак, насуперак ультыматуму Жыгімонта Аўгуста, цар Іван IV адмовіўся пакідаць захопленыя землі ў Інфлянтах. Згодна з дамовай, іх абарона рабілася абавязкам вялікага князя літоўскага. З Вільні ў Інфлянты было накіравана войска на чале з Мікалаем

Штурм Полацка маскоўскім войскам. Гравюра з "лятучага лістка" 1563 г.

Радзівілам Чорным. У адказ маскоўскі бок развязаў вайну супраць Вялікага Княства. У 1562 царскія ваяводы ўварваліся ў Беларусь, спустошылі раёны Мсціслава, Дуброўны, Копысі, Оршы, Шклова і Віцебска. А 15 лютага 1563 г. 60-тысячная маскоўская армія пасля двухтыднёвай аблогі захапіла Полацк. Гэтая падзея прыгняла дзяржаўныя колы ВКЛ ды выклікала значны рэзананс у лацінскай Еўропе. Пра захоп «вялікага горада Полацка», яго абрабаванне і вывад шматлікага палону ў Маскву пісалася тады ў многіх «лятучых лістках», выдаваных у Нюрнбергу, Аўгсбургу, Любеку і іншых нямецкіх гарадах.

Страта Полацка і акупацыя амаль усяго Беларускага Падзвіння паставіла Вялікае Княства ў цяжкае становішча. Масква стала зноў адкрыта выступаць з тэрытарыяльнымі дамаганнямі да дзяржавы Ягайлавічаў, як гэта неаднаразова рабіла пры Івану III і Васілю III. Сітуацыю мала змяніў і ваенны поспех ВКЛ 26 студзеня 1564 г. над ракой Улай — поўны разгром гетманам Мікалаем Радзівілам Рудым арміі царскага ваяводы Пятра Шуйскага. Без знешняй дапамогі цяжка было б стрымаць агрэсію моцнага Маскоўскага царства, не гаворачы пра вызваленне ўжо захопленых ім зямель. Вільня мусіла шукаць саюзніка.

Царскія ратнікі ў Інфлянтах. Нямецкая гравюра 1579 г.

Ваенныя цяжкасці актуалізавалі пытанне аб уніі з Каронай Польскай. Шляхецкае рушанне 1562 г., сабранае пад Віцебскам на палявы з'езд, утварыла канфедэрацыю і накіравала Жыгімонту Аўгусту пасланне з просьбай склікаць агульны сойм для заключэння уніі. Даўно папулярная ў колах рыцарства ідэя аб'яднання з Каронай, з якой шляхта звязвала надзею на дэмакратызацыю дзяржаўнага ладу Вялікага Княства паводле польскіх узораў ды на вызваленне ад палітычна–прававога панавання магнатаў, цяпер адпавядала вострай палітычнай патрэбе краіны. Паслы ВКЛ раз за разам прасілі дапамогі ў Кароны, аднак польская шляхта паставіла ўхваленне падаткаў на вайну ў залежнасць ад вырашэння пытання уніі.

Чакаючы падтрымкі з боку рыцарства і сродкаў на абарону Інфлянтаў, Жыгімонт Аўгуст, колькі ні імкнуўся захаваць адасобленасць Вялікага Княства як свайго дзедзічнага ўладання ды захоўваць саюз з магнатамі, у 1562 г. пайшоў насустрач патрабаванням шляхты і ўзяўся рыхтаваць унію. За 1563—1568 г. ён правёў 6 соймаў, кожны з якіх займаўся дзяржаўна–прававымі пытаннямі, звязанымі з рэалізацыяй планаў уніі. На першым жа віленскім сойме 1563 г. былі абраны паслы ад павятовай шляхты, якія павезлі падрыхтаваны праект уніі на вальны сойм у Варшаву. Сярод іх знаходзіліся, у прыватнасці, прадстаўнікі Полаччыны, Віцебшчыны, Смаленшчыны, Мсціслаўшчыны ды іншых беларускіх земляў, што сведчыць пра падтрымку планаў уніі і шляхтай усходніх зямель Беларусі. Супраць аб'яднання Княства з Каронай цвёрда выступалі толькі яснавяльможныя паны, якія трымаліся за самастойнасць сваёй дзяржавы. Напрыклад, віленскі ваявода Мікалай Радзівіл Чорны рэзка крытычна выказваўся пра унію, называючы яе няволяю для Вялікага Княства. Аднак абставіны прымушалі і паноў радных, саступаючы патрабаванням шляхты, ісці на кампрамісы. Падкрэсліўшы выключнае значэнне знешнепалітычнага фактару, беларускі гісторык Мітрафан Доўнар–Запольскі дапускаў, што калі б вайна пайшла паіншаму, то «ўсе запэўніванні літоўскай рады ў братніх пачуццях былі б прыхаваныя да наступных крытычных абставін» і да уніі наўрад ці дайшло б.

Даспех Жыгімонта Аўгуста. Майстар Кунц Лёхнер, 1555 г.

Менавіта ў гады Інфлянцкай вайны вялася падрыхтоўка да аб'яднання з Каронай, што прадугледжвала радыкальнае рэфармаванне ўнутранага ладу Вялікага Княства, накіраванае на яго дэмакратызацыю. Галоўным крокам пераменаў стала правядзенне судовай і тэрытарыяльна–адміністрацыйнай рэформы, якая канчаткова зліквідавала адасобленасць земляў і даўніх удзелаў.

Паводле дэкларацыі Варшаўскага сойма 1563—64 г. Жыгімонт Аўгуст адмаўляўся ад свайго спадчыннага права на ВКЛ і перадаваў яго Кароне. Пад націскам шляхты магнаты ў 1564 г. адракліся ад свайго асобнага статуса ў судовых справах і фармальна, згодна з літарай права, прыраўняліся да ўсяго рыцарства. Паводле польскага ўзору ў Княстве ўводзілася новая сістэма судаводства. У 1565 г. Віленскім прывілеем Жыгімонта Аўгуста ўся дзяржава была падзелена на 30 раёнаў — судовых паветаў, у кожным з якіх ўтваралася земскае, гродскае і падкаморскае судаводства. Шляхта кожнага павета была падсудная земскаму суду, які складаўся з суддзі, падсудка і пісара. Усе яны абіраліся на павятовых соймiках. Выбарнасць суддзяў, якая дазваляла судовай сістэме быць незалежнай ад дзяржаўнай улады, стала вялікім дасягненнем «палітычнага народа», дасюль актуальным для многіх дэмакратый. Крымінальныя справы (такія, як наезд на шляхецкі двор, разбой, падпал і г.д.) разбіраў суд замкавы (гродскі), які ўвасаблялі ваявода і судовы стараста, а «справы гранічныя і земляныя» — суд падкаморскі, што складаўся з падкаморага і каморніка. Сяляне і мяшчане не падлягалі гэтым судам. Кожны павет меў соймік, які збіраўся ў адміністрацыйным цэнтры судовай акругі і выбіраў 2 па-

Нясвіжскі замак. Фрагмент гравюры Т.Макоўскага (1604).

слоў на вальны сойм дзяржавы. У адрозненне ад Кароны, дзе соймік мог аб'ядноўваць шляхту як невялікага раёна, так і цэлага ваяводства, тэрыторыя Вялікага Княства была падзелена на судовыя паветы больш–менш раўнамерна. Але на соймiках тут па-ранейшаму панавалі магнаты, а павятовая шляхта не мела палітычнай самастойнасці. Галоўнай прычынай гэтага можна лічыць непарушнасць латыфундый — матэрыяльнай асновы ўплывовасці вялікіх панскіх родаў. Больш за тое, пасля адмовы Жыгімонта Аўгуста ад спадчыннага права на Вялікае Княства Літоўскае тут паскорыўся працэс фармавання алігархічнага ладу.

У 1566 г. у дадатак да ўжо існаваўшых ваяводстваў было ўтворана 5 новых, у тым ліку 3 на Беларусі — Мсціслаўскае, Менскае і Берасцейскае. Паводле новага адміністрацыйнага падзелу ўся тэрыторыя дзяржавы складалася з 13 ваяводстваў, кожнае з якіх мела ад 1 да 5 паветаў. Беларускія землі ўваходзілі (цалкам ці часткова) у дзевяць ваяводстваў Княства: Берасцейскае (паветы Берасцейскі і Пінскі), Віленскае (паветы Ашмянскі і Браслаўскі), Віцебскае (паветы Аршанскі і Віцебскі), Менскае (паветы Менскі, Рэчыцкі і Мазырскі, які да 1569 г. уваходзіў у Кіеўскае ваяводства), Мсціслаўскае, Наваградскае (паветы Наваградскі, Ваўкавыскі і Слонімскі), Троцкае (паветы Гарадзенскі і Лідскі), а таксама Полацкае і Смаленскае, тэрыторыя якіх у тыя гады знаходзілася пад уладаю маскоўскага цара. Такі адміністрацыйны падзел заставаўся амаль нязменны да канца XVIII ст.

Гусарскі даспех з нясвіжскай збраёўні. Другая палова XVI ст.

На чале кожнага ваяводства стаяў ваявода, прызначаны вялікім князем. Толькі ў Віцебскім ды Полацкім ваяводствах, як і ў Жамойці, яго

па-ранейшаму выбіралі на абласным сойміку. Прэрагатывы ваяводаў былі істотна абмежаваныя. У выніку рэформаў у кампетэнцыі іхняй судовай улады засталіся толькі крымінальныя справы ды разбор скаргаў маёмаснага характару. Адміністрацыйныя функцыі ваяводы пашыраліся адно на цэнтральны павет, бо іншымі кіравалі старасты. Адзінства ваяводстваў было захавана толькі ў ваенных адносінах: на чале ўсяго ваяводскага рушання стаяў ваявода, да якога прыводзілі войска з цэнтральнага павета каштэлян, а з астатніх — маршалкі. Ваяводы пяці новаўтвораных ваяводстваў наогул не атрымалі адміністрацыйнай і судовай улады. Як і ў Польшчы, яны толькі ўзначальвалі мясцовыя ўзброеныя сілы ды маглі ўваходзіць у склад гаспадарскай рады, а ўсім астатнім займаліся старасты. Што да паветаў, дык імі кіравалі судовыя старасты, у прэрагатывы якіх уваходзілі функцыі і адміністрацыйныя, і судовыя, і чыста гаспадарчыя.

Праца на агародзе. Дрэварыт сярэдзіны XVI ст.

На практыцы новы адміністрацыйны падзел не адразу паўсюдна сцвердзіўся. На тэрыторыі Беларусі апрача паветаў шмат дзе яшчэ доўга існавалі каралеўскія эканоміі, дзяржавы, староствы і намесніцтвы. Рагачоўская і Рэчыцкая воласці і ў дакументах пачатку XVII ст. усё яшчэ фігуравалі як асобныя адміністрацыйна–тэрытарыяльныя адзінкі. Там, сярод сялян усходнебеларускіх воласцяў, яшчэ доўга зберагалася патрыярхальная традыцыя самакіравання, пры якой найвышэйшым валасным органам улады была капа.

Судова–адміністрацыйныя рэформы 1565—66 г. сталі вырашальнымі ў супрацьборстве шляхты і паноў. Ураўняўшыся ў правах з рыцарствам, арыстакратыя страціла ранейшыя магчымасці кантраляваць палітычнае жыццё дзяржавы. Яе вялікая грамадска–палітычная вага захоўвалася цяпер галоўным чынам дзякуючы буйной зямельнай уласнасці.

На Віленскім сойме 1565—66 г. праца над «паправай Статута» была цалкам завершана. Прывілеем ад 1 сакавіка 1566 г. Жыгімонт Аўгуст увёў яго ў дзеянне. Новы Статут замацаваў поспехі шляхецкага руху супраць неабмежаванага панавання алігархаў. Менавіта ў гэтым кодэксе сцвердзілася як ідэя шляхецкага «народа» — рыцарства, высакародных землеўладальнікаў, якія служаць дзяржаве, а сродкі на жыццё маюць ад земляробства, так і прынцыпы станавай дзяржаўнасці. Статут унёс карэнныя змены ў аснову дзяржаўна–палітычнага жыцця. Вальны сойм цяпер стаў двухпалатны: да гаспадарскай рады (сената) дадалася палата паслоў, і прадстаўнікі павятовай шляхты займелі настолькі

Сельскагаспадарчыя працы. Дрэварыт сярэдзіны XVI ст.

Жыгімонт II Аўгуст. Тагачасная гравюра.

ж важны для прыняцця законаў голас, як і паны.

Падрыхтоўка рэальнай уніі з Польшчай паставіла на парадак дня і пытанне поўнага раўнапраўя рэлігій, што з'яўлялася адным з пастулатаў экзекуцыйнага руху. На практыцы ў XVI ст. заставаўся абмежаваным толькі ўваход праваслаўных у склад пярэдняй, ці тайнай рады, да якой належалі пяць першых дастойнікаў дзяржавы. На галоўныя пасады цэнтральных ваяводстваў і кашталяній (віленскага і троцкага) каталікам яшчэ ўдавалася захоўваць манаполію, хоць, як ужо адзначалася, ваяводамі і кашталянамі і тут часам станавіліся праваслаўныя (згадаем прыклад князя Канстанціна Іванавіча Астрожскага). Каб зліквідаваць усялякія прававыя адрозненні і падставы ўнутранага антаганізму ў грамадстве, што было неабходна для ўтварэння аднаго «палітычнага народа», «адзінай Рэчы паспалітай», Жыгімонт Аўгуст пайшоў на заканадаўчае скасаванне дыскрымінацыйных артыкулаў Гарадзельскага прывілею 1413 г. З боку літоўскіх магнатаў ужо наўрад ці хто мог выступаць супраць гэтага, паколькі найбольш уплывовыя роды пакінулі каталіцтва і сталі пратэстантамі.

Дэкларацыя аб скасаванні старых абмежаванняў па канфесійнай прыкмеце была прынята на Віленскім сойме 1563 г., калі праваслаўная шляхта запатрабавала «слушнага параўнання правоў». Ва ўхвале гаварылася, што цяпер на ўсе дзяржаўныя пасады «не толькі падданыя рымскага касцёла маюць выбірацца, але... усе людзі стану рыцарскага з народа шляхецкага веры хрысціянскай» (г.зн. і праваслаўныя, і пратэстанты). Пазней, на Гарадзенскім сойме 1568 г., калі праваслаўная шляхта зноў папрасіла Жыгімонта Аўгуста пацвердзіць гарантыі сваіх правоў і грамадскага становішча, вялікі князь выдаў новы прывілей аб поўнай роўнасці ўсіх веравызнанняў.

Так напярэдадні уніі была знята апошняя перашкода на шляху інтэграцыі «Літвы» і «Русі». Ураўнанне правоў стала найважнейшым этапам фармавання адзінага палітычнага народа — ліцвіноў (незалежна ад этнічнага паходжання). Хоць гістарычныя вобласці «Літва» і «Русь» яшчэ адрозніваліся, ва ўяўленнях шляхты існавала адзінае «панства Літоўскае» — дзяржава беларускага, літоўскага і ўкраінскага рыцарства, адзінага шляхецкага «палітычнага народа». Кансалідаваная шляхта цэлай дзяржавы мела цяпер супольныя інтарэсы і ў грамадска–палітычным плане выступала як адно цэлае.

VII.3. Люблінская унія

Дзякуючы рэформам сярэдзіны 1560-х г. і ўвядзенню ў дзеянне II Статута, якім упершыню былі зацверджаны заканадаўчыя

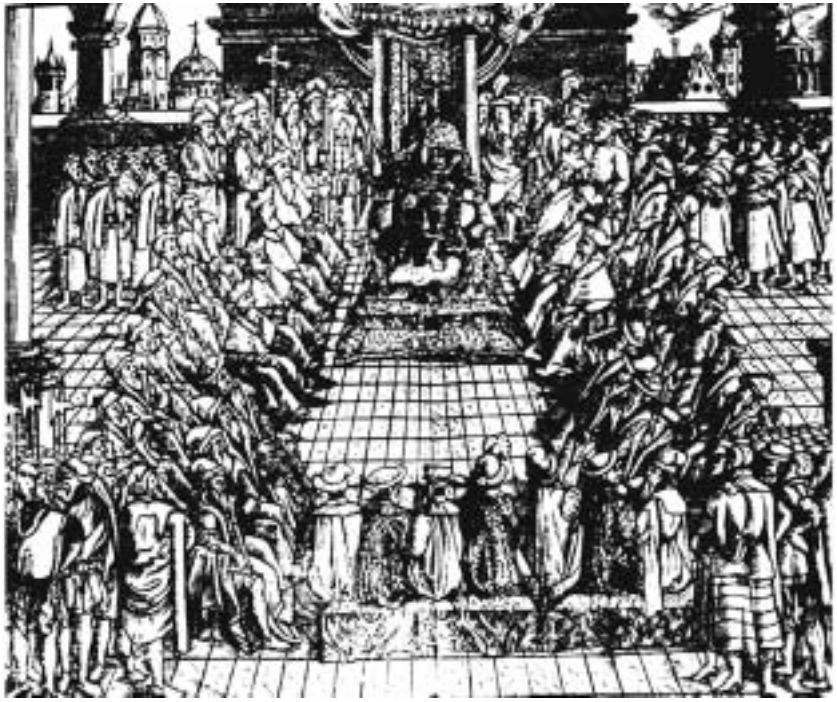

Жыгімонт Аўгуст на сойме. Дрэварыт з кнігі А.Гвагніна "Апісанне Еўрапейскай Сарматыі" (1578).

функцыі сойма, палітычна–прававая і адміністрацыйная сістэма Вялікага Княства Літоўскага наблізілася да польскай. Як і польскі кароль, вялікі князь тут выбіраўся «вольным абраннем» усіх станаў. Як і каронны сенат, гаспадарская рада складвалася з біскупаў, ваяводаў, кашталянаў і міністраў, а ніжэйшую палату прадстаўлялі паслы ад павятовай шляхты. Сойм меў функцыі заканадаўчай улады, што было замацавана спецыяльным запісам у Статуце. Уся сістэма цэнтральнага і мясцовага кіравання, ваенная арганізацыя, муніцыпальныя ўстановы былі набліжаны да польскіх узораў. Грамадская структура і прававое становішча станаў таксама мала адрозніваліся, хоць традыцыйная перавага паноў рады ў Княстве захавалася і пасля рэформаў. Усё гэта паставіла справу дзяржаўнай уніі на рэальны грунт.

Пасяджэнне сената пад час Люблінскага сойма 1569 г.

У спрэчках аб прынцыпах аб'яднання, што цягнуліся з Варшаўскага сойма 1563 г., польскі бок па-ранейшаму дамагаўся поўнай інкарпарацыі, спасылаючыся на старыя «спісы» уніі, а ўпаўнаважаныя пасольствы Вялікага Княства не прызнавалі іх ды ўпарта стаялі на раўнапраўным саюзе дзвюх самастойных дзяржаў. Паны–рада зацягвалі час, давалі сваім паслам інструкцыі з заведама непрымальнымі для палякаў умовамі, пакідалі агульныя соймы ў Кароне. Тым часам цяжкасці спусташальнай вайны ўсё вастрэй патрабавалі аб'яднання з Каронай. Да найхутчэйшага заключэння уніі падштурхоўвала шляхта, якая ў першую чаргу і цярпела ад вайны. У 1566 г. на Берасцейскім сойме пра яе нагадвалі каралю паслы зваяванага Віцебскага ваяводства. Зімой наступнага года ў абозе пад Лебедзевым і потым на Гарадзенскім сойме шляхта зноў прасіла Жыгімонта Аўгуста неадкладна склікаць агульны сойм для

падпісання акта уніі, што той і паабяцаў зрабіць. Рыцарства ж Берасцейскага павета, накіроўваючы паслоў у Люблін, так і наказвала ім — «не вяртацца дамоў без хоць якой уніі». Пад цяжарам вайны на саступкі вымушаныя былі ісці і першыя роды Княства — толькі б адбіцца ад маскоўскага цара!

«Спольны» сойм сенатараў і паслоў ад Кароны і Княства, скліканы на снежань 1568 г. у Люблін, пачаў працу толькі 10 студзеня 1569 г. Ён адразу выявіў ранейшыя прынцыповыя разыходжанні ў разуменні прынцыпаў аб'яднання. Літоўскі бок праводзіў нарады асобна. Партыя Радзівілаў супрацьпаставіла польскаму унітарнаму праекту свой контрпраект з прадугледжанымі для Вялікага Княства асобнымі дзяржаўнымі органамі і сваім соймам. Каронны сенат і пасольская палата запратэставалі, патрабуючы, каб кароль загадаў панам–радзе і паслам ад Княства далучыцца да польскага сойма і прыняць унію. Даведаўшыся пра гэта, апошнія 1 сакавіка пакінулі Люблін.

Мікалай Радзівіл Руды (1512—1584) і Ян Хадкевіч (1537—1584) на Люблінскім сойме. З накідаў Яна Матэйкі да карціны "Люблінская унія".

Ад'езд рады і паслоў ВКЛ абярнуўся іх паражэннем. Польскі сойм, выкарыстоўваючы зручную сітуацыю, прапанаваў далучыць да Кароны шэраг ваяводстваў Княства, і Жыгімонт Аўгуст пагадзіўся. У адсутнасці прадстаўнікоў ВКЛ 5 сакавіка Люблінскі сойм прыняў акт аб інкарпарацыі Падляшша, 27 траўня — Валыні, а потым гэтаксама былі далучаны Кіеўскае і Брацлаўскае ваяводствы.

Шляхта, ураднікі і гарады мусілі прысягаць каралю і Кароне Польскай. Калі шляхта і мяшчане ўспрынялі інкарпарацыю хутчэй станоўча, дык магнаты працівіліся, аднак пад пагрозаю страты пасадаў і ўладанняў папрысягалі і яны. Толькі шляхецкі соймік Мазырскага павета, які ўваходзіў у Кіеўскае ваяводства, не прыняў уключэння ў Карону ды, як усе землі Беларусі, застаўся ў складзе Вялікага Княства.

Такі паварот спраў выклікаў буру пратэстаў у Вільні. Паны–рада рыхтаваліся нават да вайны з Каронай, аднак пад націскам беларускай і літоўскай шляхты, якая правяла з'езд у Вільні, перамовы працягваліся. Знясіленае вайной Вялікае Княства, страціўшы амаль палову тэрыторыі — у асноўным багатыя і густа населеныя землі, цяпер тым больш не магло сваімі сіламі абараніцца ад Маскоўскага царства. Таму 6 чэрвеня паны–рада і шляхецкія паслы ВКЛ зноў прыехалі ў Люблін. Прасілі вярнуць інкарпараваныя ваяводствы, імкнуліся адстаяць гарантыі самастойнасці сваёй дзяржавы, у тым ліку сімвалічны асобны каранацыйны цырыманіял у Вільні. Просячы не губіць Вялікага Княства, Ян Хадкевіч гучна плакаў. Аднак ні каронны сойм, ні Жыгімонт Аўгуст не саступалі. Пагадненне ўсё ж было дасягнута на аснове кампрамісу. Сваёй прысягаю і подпісамі 1 ліпеня 1569 г. акт уніі прынялі ўсе сенатары і паслы.

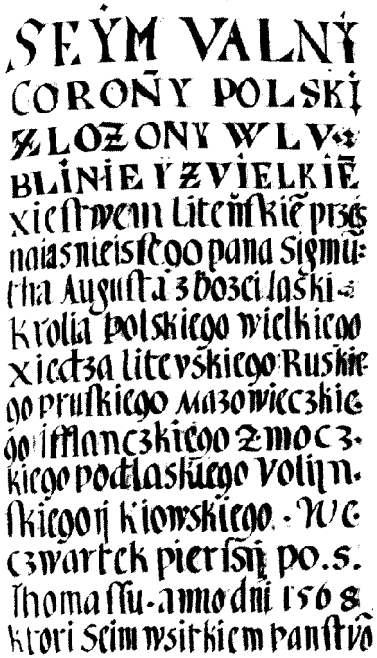
SEYM VALNY
CORONY POLSKI
ZLOZONY W LV-
BLINIE Y ZVIELKIE
xiestwem Litewskie przy
naiasnieisego pana Sigmu-
tha Augusta z bozi laski-
Krolia Polskiego wielkiego
xiecza Litewskiego Ruskie-
go Pruskiego Mazowieczskie-
go Iflanczskiego Zmocz-
kiego Podlaskiego Volyn-
skiego y Kiowskiego. - We
czwartek pierszy po s.
Thomasszu. - A mo dni 1569
Krori Seim wsitkiem Panstwo

Дыярыуш Люблінскага сойма 1569 г. Першая старонка.

Акт Люблінскай уніі абвяшчаў, што Карона Польская і Вялікае Княства Літоўскае зліваюцца ў адно «непадзельнае цела» і ўяўляюць цяпер «адну агульную Рэч Паспалітую, якая з дзвюх дзяржаў і народаў у адзін люд і дзяржаву» ператварылася. Узначальвалася яна адным манархам, які адначасова з'яўляўся і каралём польскім,

і вялікім князем літоўскім. Соймы мусілі быць агульныя («спольныя», «абодвух народаў»), а месцам іх правядзення прызначалася Варшава (каранацыйныя ж — надалей у Кракаве), знешняя палітыка таксама супольная. Шляхта атрымлівала аднолькавыя правы на тэрыторыі ўсёй аб'яднанай дзяржавы, дзеля чаго касаваліся ранейшыя пастановы, якія забаранялі палякам набываць зямлю ў Беларусі і ў Літве.

Люблінскі сойм прыняў «Парадак Рады Кароннай і Літоўскай», які вызначаў склад сената і паслядоўнасць іх месцаў. У супольны сенат Рэчы Паспалітай, што складаўся з 90—95 асобаў, ад Беларусі і Літвы ўвайшлі два біскупы, дзевяць ваяводаў (віленскі, троцкі, смаленскі, полацкі, наваградскі, віцебскі, берасцейскі, мсціслаўскі і менскі) і жамойцкі стараста, дзесяць кашталянаў, міністры. У пасольскую палату ад ВКЛ было ўключана 44 паслы: па 2 ад кожнага шляхецкага соймікa і 2 ад Вільні.

Апрача унітарных прынцыпаў акт уніі ўтрымліваў і нормы федэратыўнага аб'яднання. Калі заканадаўчая ўлада новаствораная дзяржавы была супольнай, то выканаўчая, за выняткам асобы манарха, — асобнай. Люблінскі акт пакідаў Вялікаму Княству права захаваць у рамках Рэчы Паспалітай сваю назву і тытул манарха, уласную сістэму дзяржаўных пасадаў, асобныя войска і скарб, біццё сваёй манеты. Агульны сойм прымаў асобныя законы для Кароны, і асобныя — для Вялікага Княства. Заставаўся нават свой звод законаў — Статут 1566 г., які, праўда, неабходна было перапрацаваць, каб наблізіць да польскага заканадаўства, а таксама свая дзяржаўная мова — старабеларуская.

Такім чынам, акт Люблінскай уніі стаў кампрамісным варыянтам пагаднення двух процілеглых лагераў. Яго прэамбула адлюстроўвала праграму польскіх магнатаў і экзекуцыйнага руху шляхты, а далейшы тэкст улічыў імкненні беларуска–літоўскай эліты. Кампрамісным атрымаўся і рэальны саюз дзвюх дзяржаў, які дазволіў і аб'яднанне правесці, і адасобленасць Вялікага Княства захаваць. Дынастычная унія паміж Вялікім Княствам і Каронай (1447—1492 і 1501—1569 г.) цяпер была ператворана ў рэальнае аб'яднанне федэратыўнага характару на аснове прынцыпу роўнасці. Супярэчлівасці, што трапілі ў тэкст пагаднення, мусілі здымацца самім ходам гісторыі, далейшым развіццём саюзу ці ў кірунку унітарнасці, ці, наадварот, федэратыўнасці. Дзякуючы такому характару аб'яднання на практыцы лёгка выяўлялася разбежнасць інтарэсаў дзвюх частак

Рэчы Паспалітай, асабліва ў сферы знешняй палітыкі. З гэтага часу, як трапна адзначыў вядомы польскі гісторык Уладыслаў Канапчынскі, «кожнае пакаленне, кожны кароль, кожны важны сойм нанова пераглядаў праблему стварэння супольнай праграмы навонкі, што знаходзіла адбітак у бюджэце, вайсковасці і войнах, у актах заканадаўчых і ўрадавых, у дыпламатыі і нават у элекцыях».

У адрозненне ад ранейшых уній Кароны і Вялікага Княства, якія мелі персанальную аснову, новаўтвораная Рэч Паспалітая з'яўлялася рэальным дзяржаўным аб'яднаннем, якое трымалася не толькі на агульным манарху, але і на супольным сойме. Апошняе мела найважнейшае значэнне для палітычнай эмансіпацыі беларуска–літоўскай шляхты, для росту яе культурнага ўзроўню, для развіцця гарадоў, гандлю, агульнай еўрапеізацыі краіны. У многім Люблінскі акт прадвызначаў далейшы гістарычны лёс не толькі новага дзяржаўнага ўтварэння, але і чатырох этнічных народаў, якія насялялі Рэч Паспалітую.

«Нельга не аддаваць належнага палітыкам XIV ст., якія задумалі грандыёзны палітычны план, і іх пераемнікам, што з такой настойлівасцю яго праводзілі», — напісаў Мітрафан Доўнар–Запольскі, крытыкуючы расійскіх гісторыкаў за прадузяты падыход да уніі 1569 г. Сапраўды, унія, заключаная добраахвотна, стала вялікім гістарычным актам. Супольная дзяржава, створаная прадстаўнікамі беларускага, літоўскага, польскага і ўкраінскага народаў у Любліне, найперш намаганнямі шляхты ў яе барацьбе за дэмакратыю, праіснавала чатыры стагоддзі і не мела сабе роўных у еўрапейскай гісторыі!